

ДЗЕЙНАСЦЬ ОРГАНАУ СЯЛЯНСКАГА САМАКІРАВАННЯ ПА АРГАНІЗАЦЫІ І РЭГУЛЯВАННІ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ (1861–1914 ГГ.)

С.А. Талмачова

г. Мінск, БДПУ

Арганізацыя і рэгуляванне сельскагаспадарчай дзейнасці былі надзвычай важнымі ў шэрагу абавязкаў органаў сялянскага самакіравання. Сюды адносіліся разнастайныя мерапрыемствы па размеркаванні і эксплуатацыі зямельнага надзелу – размеркаванні раллі і угоддзяў паміж гаспадаркамі, рэгуляванні іх выкарыстання; арганізацыя вытворчасці (выбар севазвароту, вызначэнне пачатку і заканчэння сельскагаспадарчых работ і г. д.); рэгуляванні працы і адпачынку па звычаю. Ад рэалізацыі менавіта гэтай функцыі ў большай ступені залежаў дабрабыт сялян і, адсюль, эканамічнае развіццё ўсяго краю.

Вялікая роля абшчыны ў арганізацыі вытворчасці была звязана з наступным абставінамі – калектыўнасцю землеўладання ў некаторых мясцовасцях краю, празпалосіцай і кругавой парукай у няясненні фінансавых абавязкаў перад дзяржавай. З-за таго, што сяляне валодалі зямлёй цераспалосна (кожная гаспадарка мела некалькі, а часам да 30 невялікіх участкаў зямлі ў розных месцах), землекарыстанне абавязкова павінна было рэгулявацца: усе павінны былі падпарадкоўвацца адзінаму севазвароту, адначасова пачынаць і заканчваць сельскагаспадарчыя работы [1, с. 435].

У парэфарменны перыяд на беларускіх тэрыторыях Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў існавала амаль што паўсюдна падворная форма сялянскага землекарыстання. У 1877 г. у абшчынным карыстанні сялян Віцебскай губ. знаходзілася 44,9% зямлі (52,1% двароў), а ў Магілёўскай – 83,7% зямлі (86,2% двароў) [2, с. 70–71]. У першай палове XIX ст. у Беларусі перацэлы асноўныя пахатныя землі не практыкаваліся [3, с. 164].

Пры абшчынным землеўладанні ўся надзельная зямля знаходзілася ў распараджэнні сялянскай абшчыны, якая прадстаўляла сабою калектыў гаспадароў двароў і членаў іх сем'яў. Выкуп зямлі праводзіўся сельскімі грамадамі. Сялянскія двары мелі права часовага індывідуальнага карыстання ворыўнымі землямі і сенажацямі. Выганамі пастаянна карысталіся ўсе члены абшчыны. Зямля пад будынкамі, агародамі, канаплянікамі знаходзілася ў патомным індывідуальным карыстанні сялянскіх двароў [4, № 36659, арт. 34, 160; 36662, арт. 100, 110, 113].

Найбольш важным прынцыпам абшчыннага землеўладання былі перыядычныя перацэлы ворных земляў і сенажацей па патрабаванні 2/3 гаспадароў дамоў абшчыны. Галоўным быў агульны перацэл ворыўных земляў, які паўтараўся праз 10–15 і больш гадоў, у час якога кожная сялянская сям'я атрымлівала надзел з абшчынных ворыўных земляў, які раўнамерна падзяляўся па трох палях (азімае, яравое, папар). Аднак памеры сялянскіх сем'яў змяняліся, не быў пастаянным і матэрыяльны стан гаспадарак. Таму штогод праводзіліся і

асобныя перацэлы, пры якіх надзельная зямля перадавалася ад адной сям'і ў другую, пры гэтым “адразалася” і частка надзела нядоімшчыкаў. Така пераводзілася і перамеркаванне надзелаў, звязанне надзелаў кожнай сям'і па магчымасці да аднаго [2, с. 72; 5, с. 27].

Да пачатку 90-х гадоў XIX ст. перацэлы залежалі толькі ад рашэння сельскіх сходаў. Па закону 8 чэрвеня 1893 г. прыгаворы сельскіх сходаў аб перацэлах кантраляваліся земскімі начальнікамі (там, дзе былі уведзены пасады) і зацвярджаліся міравымі з'ездамі. Тэрмін агульных перацэлаў надзельнай зямлі павінен быў складаць не менш 12 год. Асобныя перацэлы дазваляліся толькі ў выключных выпадках: калі селянін адмаўляўся ад карыстання зямлёй, пры накіраванні нядоімак за гаспадаркай, а таксама калі гаспадар двара паміраў, высылаўся па распараджэнні суда ці пакідаў гаспадарку без надзору. Звычайна зямлі дзяліліся па колькасці наяўных работнікаў у сям'і (мужчыні ці усіх) [6, № 9754]. Аднак гэты закон дзейнічаў толькі ў губернях, якія распаўсюджваліся Палажэнне аб земскіх участкавых начальніках 1889 г. а ў Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях пасада земскіх начальнікаў была уведзена толькі ў 1901 г., і нагляд за прыгаворамі сельскіх і валасных сходаў тут ажыццяўляўся павятовымі ўстановамі ў асобе неадменных членаў. Аб'екты іх службовых абавязкаў былі такім вялікім, што нагляд за дзейнасцю сельскіх сходаў ажыццяўляўся далёка не ў поўным аб'ёме і не своечасова. Таму ў 1889 г. Магілёўскі губернатар адзначаў “прамерную самастойнасць сельскіх сходаў у распараджэнні надзельнай зямлёй” [7, л. 8 зв.] і заклікаў да абмежавання права сходу ў гэтым пытанні і на беларускіх тэрыторыях. З распаўсюджаннем у 1889 г. на тры беларускія губерні закону 1889 г. аб земскіх начальніках кантроль за названымі бокамі дзейнасці органаў сялянскага самакіравання тут значна ўзмацніўся.

Да ведаў земскіх начальнікаў адносіліся такія справы па пазямельным уладкаванні сялян, якія раней вырашалі неад'емныя члены павятовых пазямельных сялянскіх справах устаноў. Але ў адрозненне ад апошніх, земскі начальнік наглядаў за ходам спраў у 3–5 валасцях. Ён мог прыпыніць выкананне ўстава прыгавора сельскага ці валаснога схода і перадаць яго са сваім заключэннем у павятовы з'езд. Апошні мог адмяніць (але не замяніць сваёй пастановай) такі прыгавор, які быў складзены “не ў адпаведнасці з законам”. Міравыя ж пасрэднікі і пазней, неад'емныя члены павятовых устаноў назіралі толькі за фармальнымі бокамі прыгавораў. Земскі начальнік зацвярджаў і перадаваў са сваім заключэннем у павятовы з'езд прыгаворы сельскіх і валасных сходаў аб перацэлах міравой зямлі, парадку яе абкладання натуральнымі і грашовымі павіннасцямі, зямельных падзелаў ды інш. Скаргі на пастановы земскіх начальнікаў па пазямельным уладкаванні сялян можна было прыносіць у тэрмін да 30 дзён у губернскую (або павятовую) установу па сялянскіх справах. Усе пастановы губернскай установы лічыліся канчатковымі; абскарджаны маглі быць толькі рашэнні па справах аб пазямельным уладкаванні сялян і аб службовай адказнасці земскага начальніка [8,

с. 509, 510]. Такім чынам, самастойнасць сельскіх сходаў у вырашэнні шматлікіх пытанняў у гаспадарча-эканамічнай сферы была значна абмежавана.

Неабходнасць павышаць даходнасць гаспадаркі прымушала сялян да больш інтэнсіўнай апрацоўкі глебы, выбару іншых, нетрадыцыйных, сельскагаспадарчых культур, і тут індывідуальныя інтарэсы часта не супадалі з абшчыннымі. Таму ў беларускіх губернях яшчэ да сталынскай рэформы адзначаліся масавыя рассяленні на хутары. У Магілёўскай і беларускіх павегах Віцебскай губерняў пасля адмены прыгону да падворнай формы землеўладання перайшлі многія сялянскія грамады з абшчынным землеўладаннем. Для гэтага патрабавалася згода не менш як 2/3 сялян, якія мелі права голасу на сходзе [4, № 36657, арт. 54; № 36662, арт. 115]. Да пачатку XX ст. падворнае землеўладанне распаўсюдзілася на 39,3 тыс. душ абодвух полаў, якія мелі 87,1 тыс. дзес. надзельнай зямлі [9, с. 192, 10, с. 156]. Пры гэтым сяляне часта не разумелі адрознення паміж абшчынным і падворным землеўладаннем, і “фармальныя пераходы... адбываліся там, дзе сялянскія установы ...растлумачвалі карысць і фармальнае ажыццяўленне гэтага пераходу” [11, т. III, с. 152]. Часта цэлыя абшчыны Віцебскай і Магілёўскай губерняў яшчэ да Сталынскай рэформы хапелі перайсці да падворнага валодання, але прыродныя умовы перашкаджалі гэтаму, напрыклад, няўдалае палажэнне абшчыннай зямлі у выглядзе доўгай паласы, з-за чаго нельга было размежаваць зямлю без крыўды.

З гэтай прычыны сяляне былі зацікаўлены замацаваць за сваёй сям’ёй зямлю, якая была лепей апрацавана. Таму перадзелы мірскай зямлі не атрымалі шырокага распаўсюджвання. Агульных перадзелаў увогуле не было ў большасці паселішчаў з абшчынным землеўладаннем [11, т. III, с. 79; 9, с. 193].

Пры падворным землеўладанні вытворчая функцыя сялянскай абшчыны працягвалася значна больш слаба, чым пры абшчынным. У калектыўным валоданні сялян знаходзіліся пашы, лес, рыбныя лоўлі, пустэчы. У некаторых мясцовасцях у агульным валоданні вяскоўцаў былі і сенажаці. Па прыгаворы 2/3 гаспадароў дамоў размяркоўваўся парадак карыстання гэтымі ўгоддзямі. Абшчына нярэдка дзяліла лес і сенажаці на падворныя участкі [9, с. 194; 2, с. 75; 11, т. III, с. 177–178, 183, 195, 317]. Сядзіўная, ворыўная і пашавая зямля да выкупу знаходзілася ў пастаянным, патомным валоданні усіх членаў кожнага сялянскага двара. Разам з тым гаспадар двара меў шырокія правы распараджэння надзелам. Ён мог аддаць надзельную зямлю ў арэнду, закласці ў лік пагашэння працэнтаў па даўгах і нават прадаць ці падарыць іншай асобе, не пытаючы згоды сям’і. З пагашэннем выкупной пазыкі надзельны ўчастак становіўся наследным валоданнем гаспадара двара. У адпаведнасці з трохпольным севазваротам ворыўныя землі паселішча былі падзелены на тры палы, у кожным з якіх зямля размяркоўвалася па сялянскіх гаспадарках (дварах) паралельнымі палосамі. У дварах, якія складаліся з двух і больш сем’яў, ворыўная зямля ў сваю чаргу падзялялася палосамі ў залежнасці ад яе якасці і аддаленасці ад вёскі. Па асобным гаспадарках былі раздзелены і сенажаці. Перадзелы ворыўных зямляў і сенажацей практычна не праводзіліся, таму што для гэтага патрабавалася аднагалоснасць

важэнне усіх гаспадароў. Пры падворным уладанні некаторыя абшчыны мелі “святы” фонд свабодных абшчынных земляў, якія размяркоўваліся па сялянскіх дварах (“дадаткі”) [4, № 36657, арт. 166; № 36665, арт. 81, 87; 12, с. 67–68, 81, 88–89; 11, т. I, с. 488; Т. II, с. 273; Т. III, с. 313, 342–343, 345, 347–348]. Такім чынам, у мясцовасцях з падворным землеўладаннем сельская грамада складала “не пазямельную, а адміністрацыйную адзінку” і яго члены былі практычна не звязаны паміж сабою “агульнымі пазямельнымі інтарэсамі” [11, т. I, с. 488].

Сельскагаспадарчыя расходы воласці складаліся з некалькіх паказчыкаў, удзельная вага якіх у агульнай колькасці выдаткаў на гэтыя патрэбы значна вагалася не толькі ў межах губерняў, а нават і павеатаў. У большасці валасцей грошы выдаткоўваліся з сельскіх сум, таму што тычыліся кожнай абшчыны і сельскай грамады па-асобку. У 5 беларускіх губернях у 1891 г. на сельскагаспадарчыя расходы сяляне выдаткавалі 212,6 тыс. р. Выдаткі сялян Магілёўскай губ. на сельскагаспадарчыя патрэбы складалі 43,4% ад сумы усіх 5 губерняў Паўночна-Заходняга краю, а Віцебскай і Віленскай – адпаведна ўсяго 0,06% і 0,13% [13, с. 98–101, 103–104]. Статыстыка паказвае, што ў 1905 г. на сельскагаспадарчыя патрэбы сяляне Віленскай губ. не выдаткавалі грошай увогуле, а ў цэлым у беларускіх павеатах – 80,9 тыс. р., што ў 2,6 разоў менш, чым у 1891 г. Найбольшы рост выдаткаў на азначаныя патрэбы адзначаўся ў сялян Магілёўскай губ. – у 4,8 разоў [14, с. 296–297, 312–313]. Прычына ў тым, што менавіта ў Магілёўскай губерні адзначаецца найбольшая колькасць сельскіх грамад з абшчынным землеўладаннем.

За кошт мірскіх сродкаў набывалі зямлю толькі сяляне Магілёўскай губ. У 1891 г. на гэта было выдаткавана 580 руб., а ў 1905 г. – 1135 руб., што зусім мала. “Прычынай пачашчэння пакупкі зямлі [сялянамі], нягледзячы на вельмі высокія цэны, ...з’яўляецца не столькі малазямелле ці дрэнная якасць глебы, колькі жаданне мець сваю, а не абшчынную зямлю, і забяспечыць ёю сям’ю. Абшчыннае валоданне не ў нораве беларусаў, якія даўно прывыклі глядзець на свае надзелы як на спадчынную маёмасць. Такая процілегласць паміж звычайным і формай землекарыстання з’яўляецца падставай да спрэчак, якія даводзяць да злачынстваў з пометы. З гэтай прычыны некаторыя воласці паставілі прыгаворы аб пераходзе на падворны парадак валодання” [15, л. 77–77 зв.]. “Працілегласць” гэта мела карані з 1861 г., калі ў Магілёўскай губерні на падставе “Агульнага палажэння” было гвалтоўна уведзена абшчыннае землекарыстанне і “хаця ўсталявана юрыдычна, але не увайшло ў жыццё насельніцтва” [11, т. II, с. 163]. У Віленскай жа, частцы Віцебскай, Гродзенскай і Мінскай губернях было падворнае карыстанне зямлей, таму сяляне кунялі яе і бралі ў арэнду індывідуальна. Адначасова колькасць таварыстваў і асобных сялян, якія кунялі ў арэндавалі зямлю, з канца XIX ст. паступова ўзрастала. Аднак у 1905 г. статыстыка адзначае ў Гродзенскай і Мінскай губ. памяншэнне, а ў Магілёўскай губ. – невялікае павелічэнне выдаткаў з мірскіх грошай на арэнду зямлі [14]. У пачатку XX ст. для набыцця і арэнды зямлі многія заможныя сяляне лічылі за лепшае аб’ядноўвацца

у таварысты з роунымі па маёмасным стане, а не несці фінансавую адказнасць за беднату.

З гэтай жа прычыны грамадскія запашкі, прыбыткі ад якіх ішлі ў Мінскія капіталы, не прыжыліся у беларускім краі, хаця у некаторых цэнтральных губернях выдаткі на гэтыя мэты перавышалі 10 тыс. рублёў штогод [13, с. 11].

Уражваюць лічбы выдаткаў з мірскіх сум у Магілёўскай губ. на утрыманне жарабцоў на племя – 74,2 тыс. р., у той час як у Гродзенскай губ. на гэтыя патрэбы сяляне выдаткавалі 60 р., а у астатніх губернях краю – ні аднаго рубля. Як дакладаў Магілёўскі губернатар Клінгенберг, “немагчымасць аднясення расходаў па паляпшэнні сельскай гаспадаркі на агульназемскія сродкі прымушала адміністрацыю схіляць сялян да прыняцця такіх на мірскія зборы. Пры гэтым не абыходзілася без некаторага уцску, які выклікаў незадаволенасць”. Па загаду губернатара Дзембавецкага, валасным сходам “прапанавана было выдаткаваць аднаразова азначаны сумы на уладкаванне стайняў і набыццё жарабцоў, а затым штогод уносіць у мірскія каштарысы неабходныя на іх утрыманне грошы. За 10 гадоў на гэта было выдаткавана да 1 мільёна руб.” [16, л. 176–176 зв.]. Аднак у 1902 г. на запыт новага губернатара ўсе прадвадзіцелі дваранства, земскія начальнікі і валасныя сходы “аднадушна прызналі дарэчнымі траты грошай на справу, якая не прынесла ніякай карысці. Пытанне аб конегадоўлі у Магілёўскай губ. зрабілася здабыткам шматлікай літаратуры, і добрая думка, пакладзеная ў падставу для справы, не дала чакаемых вынікаў, дзякуючы прымусовым сродкам яе ажыццяўлення і бюракратычнай пастаноўцы усёй арганізацыі. Зараз выявілася, што для пераканання сялян да складання прыгавораў аб асигнаванні мірскіх сум некаторыя з дзеячаў сялянскіх устаноў, якія жадалі любымі сродкамі выканаць загад губернатара, абяцалі, што збор будзе працягвацца не больш як 10 год” [16, л. 176–176 зв.]. Сапраўды, на працягу гэтага тэрміну сяляне губерні пакорліва плацілі штогод па 75 тыс. р. У гэты час колькасць племянных жарабцоў палепшаных парод, галоўным чынам горных ардэнаў, пры валасцях дасягнула 432. 1902 г. быў апошнім з абяцанага дзесяцігоддзя, і таму валасныя грамады адмовіліся ад далейшых выплат, пры гэтым з 145 валасцей 127 выразілі згоду на бязвыплатную уступку жарабцоў і усяго інвентару на карысць якой бы то ні было установы з мэтай вызваліцца ад далейшых некарысных выдаткаў. Прычына гэтага была і ў тым, што сялянскія кабылы былі беларускай пароды, маларослымі і нядужымі. Злучка з ардэнамі часта прыводзіла да гіюел матак, і звычайна не паляпшала мясцовую пароду коней [16]. Тым не менш, і ў 1905 г. грошы яшчэ выдаткоўваліся – 3843 руб., але гэтая сума была ў 19,3 разоў меншай, чым у 1891 г. [14, с. 296–297, 312–313].

У 1898 г. міністр фінансаў адзначаў, што, нягледзячы на некаторыя “хібы”, “па дадзеных губернскіх нарад па перагляду заканадаўства аб сялянах ... і па звестках Міністэрства фінансаў, многія бакі сялянскай справы (сельскае кіраванне, падатковая частка, пытанні землеўладання) у заходніх губернях пастаўлены больш задавальняюча ў параўнанні з унутранымі губернямі.

нягледзячы на слабыя бакі ... урадавага надзору за сялянскім кіраваннем” [7, л. 91 зв.].

Такім чынам, дзякуючы менавіта адсутнасці ў Паўночна-Заходнім краі “блізкай да народу урадавай улады”, беларускія сяляне мелі магчымасць для правядзення больш зручных і выгадных для большасці мерапрыемстваў у адносінах рэалізацыі вытворчай функцыі саслоўнага самакіравання. Менавіта непасрэдная зашкаўленасць у выпках рашэнняў валасных і сельскіх сходаў адносна зямлі прыводзіла да больш актыўнага удзелу сялян у сельскіх, а таксама валасных сходах, таму што сяляне адчувалі асабістую адказнасць за далейшыя вынікі гэтых рашэнняў. На сельскія сходы, на якіх вырашаліся пытанні зямлі і раскладкі павіннасцей і плацяжоў, прыходзілі не толькі гаспадары дамоў, а і жанчыны і нават іх непаўналетнія сыны. Сяляне неадменна хацелі самі “прыняць удзел у абмеркаванні пытанняў, якія блізка тычыліся іх гаспадарчага побыту” [11, т. I, с. 382]. Грамадская актыўнасць сялянства павышалася, уплыў моладзі на сходах павялічваўся.

Трэба дадаць, што нягледзячы на імкненне царскай адміністрацыі кіраваць рашэннямі валасных і сельскіх сходаў, у вырашэнні гаспадарчых пытанняў падобнае кіраванне сустракала актыўнае процідзеянне з боку сялянства, і загады павятовай і губернскай адміністрацыі ў канцы XIX ст. не выконваліся значна часцей, чым у 60–70-я гг. XIX ст., што сведчыць аб росце самастойнасці сялянства.

Увядзенне ў 1901 г. у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях пасады земскіх начальнікаў і звязаных з гэтым шматлікіх пастаноў і законаў, якія дагэтуль не дзейнічалі ў Паўночна-Заходнім краі, значна абмежавалі самастойнасць у функцыянаванні сялянскага самакіравання ў азначанай сферы.

Дынаміка мірскіх расходаў сялян (руб.) [19]

Губерні	1881 г.	У сярэднім на воласць	1891 г.	У сярэднім на воласць	1905 г.	У сярэднім на воласць
Віленская (4 паветы)	167683	1765,1	214065	2253,3	250874	2726,9
Віцебская (5 паветаў)	168632	1756,6	212040	2208,8	293883	3093,5
Гродзенская (6 паветаў)	282882	1950,9	336226	2318,8	377599	2736,2
Мінская	663464	3252,3	777117	3847,1	950009	4703,0
Магілёўская	403455	2763,4	739505	5100,0	949459	6503,1
Усяго	1686116	2457,9	2278953	3336,7	2821824	4192,9

Правядзенне Сталыпінскай аграрнай рэформы унесла шэраг значных змяненняў у дзейнасць органаў сялянскага самакіравання ў сельскагаспадарчай дзейнасці. У прыватнасці, гэта адносілася да перадзелу зямлі. Церазпалосіца была сапраўдным тормадам для развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці, і многія сяляне гэта добра разумелі. Урадавыя пастановы 1906, 1910 і 1911 г. паступова спросцілі афармленне зямлі ў прыватную уласнасць і выдзяленне сялян

на хутары і адрубыв [17]. Аднак гэта было разбурэнне абшчыны як пазямельнай адзінкі, што мела агульнае права карыстання зямлей. Урад быў не толькі не зацікаўлены ў разбурэнні абшчыны як грамадскага інстытута, які кіраваў і арганізоўваў пэўныя бакі жыцця на тэрыторыі воласці, а імкнуўся да ўзмацнення кантролю за яе складам. Дзяржаўныя органы былі занепакоены, што частка сялян якія набылі зямлю, з пазямельнай абшчыны выйшлі і перасталі выконваць шматлікія павіннасці, што ускладналася на воласць. Міністэрства унутраных спраў звяртала ўвагу на важнасць арганізацыі ў новаўтвораных паселішчах “грамадскага кіравання, ... усталявання такіх новых грамадскіх адзінак да мясцовай воласці як у мэтах бяспекі і дабрабыту мясцовага жыцця, так і дзеля поспеху землепарадкавальнай справы” [18, л. 42]. У прыватнасці, 1912 г. Мінская губернская па сялянскіх справах установа па даручэнні МУС збірала звесткі аб тых мясцовасцях, дзе пасля правядзення рэформы і выдзялення на хутары сялянскіх гаспадарак былі створаны “адміністрацыйныя сельскія грамады” [18, л. 42]. Большасць сялян не імкнулася да стварэння асаблівых сельскіх грамад, каб не павялічвалі выдаткі на утрыманне новай адміністрацыі, і пераважна лічылі за лепшае заставацца прыпісанымі да сваіх папярэдніх грамад. Аднак былі і такія, што хацелі б утварэння сваёй сельскай грамады. На земскіх начальнікаў быў ускладзены абавязак тэрмінова вырашыць азначаную праблему.

Такім чынам, разбурэнне пазямельнай абшчыны ў выніку правядзення Сталыпінскай аграрнай рэформы не прадугледжвала ліквідацыю шматлікіх адміністрацыйна-гаспадарчых, паліцэйскіх і многіх іншых абавязкаў сельскай грамады і воласці.

Літаратура

1. Миронов Н.Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. СПб., 2000. Т. 1.
2. Панютин В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. Мн., 1990.
3. Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / Ред. Н.Н.Улащик. Мн., 1982.
4. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). 2-е собр. – СПб., 1863. Т. XXXVI. 1861.
5. Риттих А.А. Крестьянское землепользование. СПб., 1903.
6. ПСЗРИ. 3-е собр. СПб., 1897. Т. XIII. 1893.
7. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА) у Санкт-Пецярбургу, ф. 1149, воп. 13, 1900 г., с. 82.
8. Энциклопедический словарь. Т. XII. Земпер-Имидокислоты /Издатель: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. СПб., 1894.
9. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1873. – Приложение I. – Отд. I.

10. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. В 58 вып. / Вып. XXII. Могилёвская губ. СПб., 1903.
11. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3-х т. СПб., 1897.
12. Стефанович К. О сельском и волостном управлении в Северо-Западном крае. СПб., 1895.
13. Временник Центрального статистического комитета МВД. № 38. Мирские расходы и доходы крестьян за 1891 г. в 50-ти губерниях Европейской России. СПб., 1895.
14. Мирские доходы и расходы за 1905 год по 50-ти губерниям Европейской России. Составлено статистическим отделением. СПб., 1909.
15. Бібліятэка Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва (РДГА) у Санкт-Пецярбургу, воп. 1 (Справаздачы губернатарау), с. 122.
16. Бібліятэка РДГА у Санкт-Пецярбургу, воп. 1, с. 123.
17. Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: Вучэб. дапам. у 5 ч. Мн., 2005. Ч. 1.; Гісторыя Беларусі: У 6 т. Мн., 2005. Т. 4.
18. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), ф. 1595, воп. 1, с. 2965.
19. Падлічана: Статистический временник Российской империи. Сер. III. Вып. 13. Мирские расходы и доходы крестьян за 1881 г. СПб., 1886. С. 23–30, 57–61, 95–103; Временник Центрального статистического комитета МВД. СПб., 1895. № 38. Мирские расходы и доходы крестьян за 1891 год в 50-ти губерниях Европейской России. СПб., 1895. С. 32–35, 38–39, 44–47, 68–71, 74–75, 78–81; Мирские доходы и расходы за 1905 год по 50-ти губерниям Европейской России / Составлено статистическим отделением. СПб., 1909. С. 302–303, 400–401.

ЖЕНЩИНЫ В РЕВОЛЮЦИИ 1905–1907 ГГ.: РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

О.А. Волкова

г. Минск, БНТУ

Дореволюционная историография, посвященная женскому вопросу и женскому движению России в начале XX века, представлена работами А. Амфитеатрова, В. М. Хвостова, П. Г. Мижуева, О. К. Граве, И. И. Кудрина [1; 2; 3]. Среди них выделяется монография А. Амфитеатрова «Женщина в общественных движениях России», в которой дана высокая оценка деятельности женщин в указанный период: «Россия строит свое новое государственное здание не на девственной почве. Для того, чтобы очистилась площадь для постройки, ей приходится разбирать по кирпичику колоссальный вековой дворец самовластия бюрократии. В этом процессе разрушения, длящемся 50 лет, русская женщина работает непрерывно на первых местах» [1, с. 80]. О несправедливости форм права, которые не дают женщине возможности свободно развивать свои